

BEREND T. IVÁN

Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztpipar kérdéséhez

Vita Tolnai Györggyel és Simon Péterrel

A magyar gazdaságtörténeti kutatás berkeiben egy évtizede folyó vita kerül felszínre Tolnai Györgynek „A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon. 1840—1849” c., az Értekezések a történelemtudományok köréből sorozatában publikált munkájának megjelenése és Simon Péternek a „Valóság” 1965 januári számában közzétett méltatása révén. Simon Péter rosszallóan szögezi le: „E jelentős munka megérdemelné, hogy megállapításainak egyszerű elutasítása helyett, legalább vitatkozzanak vele azok, akik más véleményen vannak!” A megállapítás azonban két kérdésben téved: Tolnai nézeti esetében nehezen beszélhetünk „egyszerű elutasításról”, hiszen jelen tanulmányának kiterjedtebb változata képezte kandidátusi disszertációját, melynek értékeit az opponensek — közöttük magam is — és a bírálóbizottság méltányolták, amit jól mutat az odaítélt kandidátusi cím is. A jelen kéziratot sem utasították el. A lektor — ismét magamról beszélek — és a szerkesztő ellenvéleményeiket hangoztatva is kiadásra ajánlották a kéziratot, még az esetben is, ha a szerző egyáltalán nem fogadja el a kritikai észrevételeket. Tolnai megállapításait tehát nem utasítottuk egyszerűen el, de — s itt a szemrehányás másik tévedése — annál inkább vitattuk. Nagyon sokat vitatkoztunk vele. Itt fekszik íróasztalomon a Történettudományi Intézet irattárából kölcsönzött 17 sűrűn gépelt oldalt kitevő jegyzőkönyv, melyet 1956. február 27-én vettek fel az újkori magyar történeti osztályon Tolnai György előttünk fekvő munkájának egyik korábbi változatáról rendezett vitaulésről. De hivatkozhatom saját 14 oldalas opponensi véleményemre is, valamint Ruzsás Lajos hasonlóan vitázó opponensi jelentésére és Tolnai György kandidátusi disszertációjának védeése során 1961. április 28-án lezajlott valóságos, érdemi vitára, melynek 32 oldalas jegyzőkönyve a Tudományos Minősítő Bizottság irattárában található.

Mindezt azonban csak a történeti hűség kedvéért kívántam előrebocsátani. Azzal természetesen egyetérték, hogy a viszonylag szűkebb szakkörökben folytatott vitát érdemes nyilvánossá tenni és máris eleget teszek a felhívásnak, amikor korábbi opponensi és lektori véleményeim néhány főbb észrevételét összefoglalom. A vitát azonban nem csak Tolnai Györggyel kell folytatni, hanem ma már Simon Péterrel is, aki maradéktalanul elfogadja Tolnai állításait. Sőt, „... az ismertett munká — szögezi le kategorikusan — az utóbbi évek hazai történetírásának egyik legjelesebb terméke. Tolnai György tanulmánya tudományos szempontból eldönti a Habsburg-birodalom XIX. századi magyarországi szerepéről, Széchenyi és Kossuth politikai koncepciójának történeti jelentőségéről, az 1848/49-es magyar polgári forradalom és nemzeti függetlenségi harc jellegéről, szükségszerűségéről több évtized óta folyó vitákat.” Nem kis kérdéseket oldott tehát meg a méltatás szerint Tolnai György, s ha a méltató ennyire fellelkesül az olvasottakon, az sem meglepő, hogy helyenként még

kiélezettebb formába önti koncepcióját, mint az eredeti munka szerzője. Miben jelöli meg a munka legnagyobb értékeit? Elsősorban abban, hogy „... kimutatja a paraszti (zömmel fonó- és szövő) ipar e korbéli magyarországi létezését, s bebizonyítja, hogy más országokhoz hasonlóan a tőkés manufaktúrák legfontosabb csoportját képező textilipari manufaktúrák nálunk is túlnyomórészt a hazai parasztiparból nőttek ki...” Csakhogy, mint a továbbiakban megkísérlem bemutatni, éppen olyan kérdések kiemeléséről van szó, melyeket Tolnai Györgynek sokszor csak állítani, de nem bizonyítani sikerült, olyan kérdésekről, melyek elméleti tévedésekből fogantak. S ennek ellenére milyen végletesen kiélezett fogalmazásokban azonosítja magát ezen állásponttal Simon Péter, amikor az önálló tőkés fejlődéshez szükséges nemzeti tőkefelhalmozódást egyedül a textilipar lététől véli függőnek, a textilipar létét viszont a már iparosodott, vagy iparosodottabb országok versenyének érvényesülésétől, vagy korlátozásától, a külföldi verseny korlátozását viszont a nemzeti szuverenitás megőrzésétől, illetve kivívásától. S ebben csúcsosodik Simon Péter mondani-valójának lényege, Tolnai fogalmazásánál is élesebb, túlhajtottabb koncepciója: az önálló tőkés fejlődés a nemzeti szuverenitás függvénye. 1848 előtt a magyar gazdasági fejlődés útja — szögezi le Tolnai alapján — már jó irányban haladt, a parasztipar és az abból — a kereskedelmi tőke segítségével — kibontakozó textilmanufaktúra megteremti az „önálló magyar kapitalizmus tömegbázisát” s ez, egyedül ez teszi döntően polgári jellegű küzdelemmé 1848-at! A reformmozgalom fő mozgató rugói tehát e felfedezések tükrében nem a mezőgazdasági hanem az ipari kapitalizmus érdekeiből eredtek. S ami a kérdés másik oldalát jelenti: Magyarországon 1848 bukása, a szuverenitás kivívásáért folytatott küzdelem veresége döntötte el, eredményezte a gazdaságfejlődés sorstragédiáját, eltorzulását, elmaradását.

A koncepció hibái Simon Péternél talán éppen a töményebb fogalmazás és a politikatörténeti, történetiszemléleti konzekvenciák kategorikus levonása következtében még élesebben ütköznek ki, mint Tolnainál. Mintahogy Tolnai az általa kutatott korszakra vonatkozó előző gazdaságtörténeti irodalom szemére sem vetett olyan kevésbé megalapozott „hibákat”, — mint Simon Péter teszi — azt állítva pl., hogy a magyar gazdaságtörténet művelői „úgy vélték . . . , hogy más országokkal ellentétben Magyarországon fonó-szövő parasztipar — s általában parasztipar — nem létezett. A kialakuló textilmanufaktúráknak — véleményük szerint — nem ez volt az alapja, hanem a céhipar, és a manufaktúrák száma oly kevés volt, hogy a magyar iparfejlődéssel kapcsolatban manufakturális korszakról nem lehet beszélni.” Olyan közismert, már-már közhely számba menő gazdaságtörténeti megállapítások kerültek ez esetben el a szerző figyelmét, mint hogy Magyarországon a textiliparban — mint azt többen vizsgálták és kimutatták — egyáltalán nem voltak céhek, tehát senki sem állíthatta, hogy a céhek lettek volna a textilmanufaktúra alapjai, vagy hogy az általánosan elfogadott értékítélet szerint a manufaktúra korszak a sajátos történeti körülmények hatására csak meglehetősen satnya lehetett, s ez korántsem azonos értelmű a manufakturális korszak hiányával!

A „Valóság”-ban nyilvánosságra hozott méltatás azonban természetesen nem lépett fel új koncepcióval, állításait Tolnai György munkájára alapozta, s ezért a vitát Tolnai fő állításainak vitatásával kell kezdeni. Talán első pillanatra meglepő módon nem is nemrég megjelent tanulmányára, hanem annak előzményére, a szerző kandidátusi disszertációjának állításaira összpontosítom figyelmemet. Azért választom ezt a módszert, mert a disszertáció teljesebben

tartalmazza a szerző koncepcióját. Teljesebben időben, hiszen nem csak 1840—1849 között, hanem 1867-ig tekinti át a témát, másrészt teljesebb kifejtésben, hiszen egyes, korábban különlegesen vitatott fejezeteket és különösen éles fogalmazásokat a publikált tanulmányból elhagyott. A vitát csakis ebben a formában lehet megkezezeni, hiszen nem régi, esetleg már a szerző által is meghaladott nézetek vitatásáról van szó, hanem lényegében változatlanul fenntartott, de utóbb nem a maga teljességében előadott, valamelyest „megszelídített” álláspontokról.

Miben állott Tolnai György kandidátusi disszertációjának, s lényegében most publikált tanulmányának fő mondanivalója? Mindenekelőtt abban, hogy az önálló tőkés iparfejlődés Nyugat-Európában és Oroszországban, vagyis általában — korlátozást sehol sem alkalmaz — úgy indul meg és bontakozik ki, hogy a paraszti háziiparból a textiliparban kifejlődik a parasztipar, a paraszti manufaktúra. „A parasztipar gazdaságtörténeti . . . jelentősége . . . — állapította meg disszertációja 11. oldalán —, hogy kiindulópontja és főútja az ipari kapitalizmus történelmileg első iparága, a textilipar tőkés fejlődésének.”

Az 1848 előtti Magyarországon — s ebben jelölhető meg a koncepció második láncszeme — ha elkésvé is, de az Európára általában jellemző iparfejlődési folyamatok kibontakozásának lehetünk tanúi. A parasztipar, a háziiparból kifejlődő paraszti ipari kisárutermelés tőkés fejlődése hazánkban is elvezet a textilmanufaktúra kivirágzásához, s ezért végső soron 1848 előtt Magyarország is az önálló tőkés fejlődés útját járta. A szerzőt természetesen feszélyezte megállapításában az az ismeretes történelmi körülmény, hogy a Habsburg-birodalom kereteibe kényszerített Magyarországon nyomasztó feudális viszonyok uralkodtak, de mindezt nem tartotta kizáró oknak, csupán fogalmazási problémának: leszögezte ugyanis, hogy a feudális gyarmati korlátok által megengedett keretek között megvalósuló önálló tőkés fejlődésről volt szó. (Disszertáció 122. oldal.) Az önálló tőkés fejlődés lehetőségét a szerző szerint csak a szabadságharc veresége, az abszolutista rendszer kiépítése zárta el. A magyar parasztipar ugyanis, melynek szerepe korábban hasonló volt a fejlett tőkés országokban játszott szerepéhez — 14. oldal — 1849 után elsorvad. E ponton jutunk el a gondolatkör harmadik mozzanatához: Az addig szépen fejlődő paraszti manufaktúrát ugyanis a dolgozat állítása szerint a szabadságharc veresége, az ennek nyomán megteremtett közös vámterület, az osztrák gyarmatosítás tette tönkre. Ezért és csakis ezért nem juthatott tehát el a parasztipar fejlődésének csúcspontjához, betetőzéséhez, a gyári textilnagyipar kiépüléséhez. A szabadságharc veresége tehát leszorította Magyarországot az önálló tőkés fejlődés útjáról, s ennek nyomán az egész tőkés fejlődés és azon belül az iparfejlődés is deformálódott.

Mielőtt a magyarországi tőkés fejlődésről, iparosodásról megrajzolt koncepció részletesebb vizsgálatába bocsátkoznánk, tisztázni kell a parasztipar fogalmát és annak használatát, hiszen e nélkül aligha juthatunk közel a kérdés megértéséhez. Tolnai György felfogásában a parasztipar a paraszti háziipartól kisárutermelésen és manufaktúrán keresztül a tőkés gyáriparig vezető utat jelenti. A parasztipar kategóriája azonban éppen rendkívüli szélessége miatt tulajdonképpen teljesen pontatlan, s ez a szerzőt sokszor zsákutcákba vezet. Parasztiparnak tekinti a paraszti ipari kisárutermelést, s parasztiparnak fogja fel azt a manufaktúrát is, melynek csupán bérmunkásai rekrutálódtak volt paraszti háziiparosokból vagy ipari kisárutermelőkből. Így azután e zavaros-pontatlan fogalom végül is minden ipari tevékenységet a parasztipar

gyűjtőfogalma alá von, mindent, ami nem céhes ipar, parasztiiparnak tekint. Még a városi ipar jelentős részét is, kijelentve arról, hogy olyan parasztiiparral állunk szemben, ami a feudális akadályok miatt „beszorult a városba”. (Példaként disszertációjának 34, 37 és 40. oldalaira utalhatok.) A sajátos fogalomkezelés következtében azután végül is a parasztiipar körébe sorolja Goldberger és Valeró ismert óbudai, illetve pesti textilgyárait is! Tolnai György a parasztiipar fogalmát Lenin ismert műve, „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” alapján próbálja bevezetni a magyar gazdaságtörténetben. Itt nem csak azzal van baj, mint erre még visszatérek, hogy a Lenin által Oroszországra kimutatott sajátos fejlődési út sémájára akarja a szerző a magyarországi fejlődést is ráhúzni, de magával az alapvető fogalomhasználattal sem lehet egyetérteni. Igaz, Lenin a narodnyikokkal vitázva — hiszen egész munkája vitairás — használta ezt a fogalmat. De Sándor Vilmos, Tolnai György kéziratának már 1956 eleji megvitatásakor szellemesen emlékeztetett Lenin szavaira: „Arra a kérdésre, hogy »mi tulajdonképpen a 'kustár'-ipar?« ... azt kell válaszolnunk, hogy ez a fogalom — amelybe rendszerint belevonják az iparüzés mindenféle formáját, a háziipartól és a kézművességtől kezdve a legnagyobb manufaktúrákban végzett bér munkáig — a tudományos kutatás céljaira teljesen hasznavehetetlen.” (A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 447. oldal.)

A fogalom zavarosságát Tolnai esetében tetézi a bizonyítási-kutatási módszer pontatlansága is.

Bizonyításának legfontosabb elemét az általa összeállított függelék képezi, melyben különböző források alapján igyekezett feltüntetni minden fellelhető tőkés textilvállalkozást és felvásárlót. E függelékben 260 tőkés textilüzemmel sorol fel, de néha csupán annak alapján, hogy az egykorú forrás valakit „textilgyárosnak” nevez. Az pedig közismert, hogy a „gyár” és „gyáros” fogalmakat ezen időszak forrásaiban rendkívül óvatosan kell kezelni, hiszen a gyárnak nevezett vállalkozás az esetek többségében nem haladta túl az egyszerű kooperáció kategóriáját sem.

A fogalmi és bizonyítási pontatlanság természetesen önmagában is rossz kiindulás egy koncepció alátámasztásához. De a bírálathoz a legkevésbé sem elegendő csak ezekre a tényekre utalni. Vegyük tehát sorra az elméleti építmény fő pilléreit. Az első mozzanat, elméleti kiindulás — mint említettem — a parasztiiparnak általános európai iparfejlődési főútként történő felfogása. Ez az elméleti kiindulás azonban téves. A tőkés fejlődés az iparban valóban a kisárutermelésből indul ki, annak differenciálódása útján halad előre, s ez egyaránt jellemző lehet a városi és falusi kisárutermelő iparokra. Európa nyugati felén a feudális viszonyok XV. századtól meginduló fokozatos bomlása, a tőkés fejlődés térhódítása a parasztagazdaságot különböző utakon — mint azt Pach Zsigmond Pál nemzetközi méltányolást nyert munkáiban kimutatta — tőkés gazdasággá, a feudális pénzjáradékot tőkés földjáradékká változtatta. E folyamatok a városiasodás gyors előrehaladásával, a városi ipar kiépülésével jártak együtt. Nyilván ez játszott közre abban, hogy a falusi paraszti háziipar, illetve ipari kisárutermelés a jóval előnyösebb helyzetben levő városok szabad fejlődésével szemben nem állták a versenyt, s ezért a paraszti iparüzés ritkán emelkedett lépesőről lépesőre a tőkés manufaktúra és gyár szintjéig. A kifejlődő belső piacon a paraszti iparüzés fokozatosan elsorvadt, s a volt paraszti ipari kisárutermelők a többségében céhes előzményekre, vagy a kereskedelmi tőke vállalkozásaira alapozott tőkés üzemek bér munkásaivá váltak. Az Elbától keletre eső területek iparfejlődési útja egyáltalán nem volt azonos ezzel. A XIX. század végétől bekövetkezett

fejlődési elkanyarodás, a jobbágyság ún. második kiadása nemcsak a paraszti mezőgazdasági árutermelést nyomta agyon és tette lehetetlenné, hogy tőkés irányba fejlődjék, de a városiasodás alapvető akadályává válva az igazi, tehát az ipar és mezőgazdaság munkamegosztására alapozott városok kibontakozásának útját is elállta. A nyomasztó, fojtogató feudális állapotok, a jobbágyi munkára alapozott latifundiumok tengerében legfeljebb a mezővárosok szigeteket tűrték meg. Oroszországban még a céhes ipari forma sem gyökeresedett meg, s a rendeleti úton történő bevezetésére tett kísérlet is zátonyra futott. Mindez szerepet játszott abban, hogy e sajátos, később a mezőgazdaság tőkés fejlődése porosz útjára vezető folyamat a tőkés iparfejlődés történelmi menetét is befolyásolta. Sajátos földesúri iparvállalkozások kiépülésére vezetett pl., melyről Mérei Gyula ismert munkája nyomán magyar vonatkozásban is igen gazdag ismeretanyag áll rendelkezésünkre. De nemcsak a falu földesúri iparvállalkozásai számára nyílt nagyobb tér. A városiasodás és városi ipar gyengése a paraszti iparüzés, a paraszti ipari kisárutermelés előtt is nagyobb lehetőséget nyitott. Talán megkockáztatható az az állítás, hogy minél elmaradottabb volt a városi ipar, viszonylagosan annál fontosabb volt a paraszti ipari kisárutermelés szerepe. Oroszországban, mint Lenin említett munkája részletesen és meggyőzően dokumentálja, ez valóban arra vezetett, hogy a súlyos ipari elmaradottság, a céhek hiánya folytán a tőkés iparfejlődés fő kiindulási útját a paraszti ipari kisárutermelés képezte. Ez azonban korántsem tekinthető általános európai jelenségnek. A tények feltárása és elméleti értékelése során Marx ismert megállapítását idézve a céhes kézművesiparból kifejlődő tőkés egyszerű kooperáció folyamatáról maga Lenin is hangoztatta: „Észerint éppen a kapitalizmusnak ezt a kiindulópontját figyelhetjük meg a mi kisparaszti (»kuszta«) iparainkban. Ez eltérő történelmi környezet (a céhipar hiánya, vagy fejletlensége) az azonos tőkés viszonyoknak csupán megnyilatkozási formáin változtat.” (353. oldal.) Az azonos tőkés viszonyoknak tehát Oroszországban sajátos megnyilatkozási formájaként jelenik meg a paraszti ipari kisárutermelés tőkés fejlődése, az eltérő történelmi körülmények emelik ezt az utat a tőkés iparfejlődés fő útjává. S a történeti bizonyítás meggyőző példái támasztják alá ezt a sajátos tőkésedést, melynek eredményeként a paraszti ipari kisárutermelők sorából szűk réteg emelkedett ki Oroszországban. vált tőkés manufaktúra tulajdonossá, gyárossá.

Tolnai György a Lenin által Oroszországra kimutatott folyamatot nemcsak általánosnak vallja, de az 1848 előtti Magyarországon is maradéktalanul felismerni véli. A történeti irodalom korábbi megállapításait vitatva ennek során úgyszólván teljesen elveti a tőkés iparfejlődés céhes útját. A céhek bomlásáról, a tőkés iparfejlődés céhkereteket szétfeszítő hatásáról — Ungár László, és főként Mérei által — feltárt gazdag tényanyag felett nemcsak szemet húnny, de elvileg is mintegy tagadja a tőkésedést ezen útját. A céhekben egyszerűen és egyoldalúan csak feudális maradványt lát, a tőkés fejlődés akadályát, s ezzel mintegy szembeállítva, a tőkés termelésbe való átmenet ipari kategóriájának csak a parasztiipart tekinti (lásd disszertációjának 576. oldalát). A céhek természetesen valóban feudális ipari formák. Ennek ellenére nemcsak akadályát, de területét is képezték a tőkés fejlődésnek. A városi ipari kisárutermelés differenciálódása következtében a volt céhes műhelyek egy része egyszerű tőkés kooperációvá bővült, ami formailag — mint Marx jellemezte — csupán a céhmester műhelyének megnagyobbodásaként jelentkezett. Elméleti szempontból, s mint a különböző munkák tényszerűen kimutatták, a magyarországi történelmi gyakorlat szemszögéből nézve is teljes képtelenség eltekinteni a városi céhesipar szerepétől

a tőkés iparfejlődés folyamatában. Ahol a céhes forma az ipar uralkodó városi szervezetét képezte, márpedig Magyarországon a XIV. századtól így állt a helyzet, sőt a konkrét történelmi körülmények következtében — az örökös jobbágyság visszaállítására, török hódoltság — a céhszervezet a XVII—XVIII. század fordulójára körül új erőre kap, s bomlása csak a XVIII—XIX. század fordulójától veszi kezdetét, a tőkésipar céhes kiindulási útját tagadni egyszerű szemethúnyás a tények felett. A szerző ehelyett kellően alá nem támasztott, megnyugtatóan nem tisztázott adatokkal és állításokkal kísérli meg koncepciójának igazolását. Már utaltam rá, hogy úgyszólván minden ipari vállalkozást — olyanokat is, melyeknek csak bérmunkásai kerültek ki volt paraszti ipari kisárutermelőkből — a parasztiipar körébe sorolva igyekszik bizonyítani a parasztiipar uralkodó jellegét. Sajátos számítást is közöl ezzel kapcsolatosan. Említett függeléke igen bizonytalan adatok alapján a központosított textilmanufaktúrákról kijelenti, hogy azok háromnegyed része parasztiiparból jött létre. A vitatható tőkés textilüzemeket pedig — melyeknek számát 260-ra teszi — egyszerűen egybeveti a Fényes Elek által kimutatott 530 gyárral, s nem tekintve arra, hogy nem azonos alapon készített adatokat hasonlít össze (s a textiliparhoz hasonlóan részletes kutatásokkal más iparágakban is számos, Fényes adatai között nem szereplő vállalatokat lehetne kimutatni), leszűri a következőt: a magyarországi tőkés ipari üzemek fele — ezek túlnyomórészt a parasztiipar termékei — textilüzem volt.

Ugyanakkor Tolnai egyetlen példával sem tudja bizonyítani, hogy valamely paraszti kisárutermelő iparos valóban tőkésé vált volna. A vitákon pedig erre ismételtelen felhívták figyelmét. Ismét csak az 1956 februári vitaülésre hivatkozom, melynek során Pach Zsigmond Pál tette fel a kérdést, hogy vajon hol vannak Magyarországon az orosz „kustár” iparosokból ipari tőkésé vált Száva Morozovok, Kuvajevok, Fokinok, Zubkovok, Kokuskinok, Bobrovok, Vorüpa-jevek és Kondrátovok útját megjárt tőkésék? Erre a kérdésre Tolnai György a mai napig sem tudott tudományos, bizonyított választ adni. Az a magyarázata, hogy Magyarországon 1848 veresége akadályozta meg, hogy a paraszti iparosokból végül is gyárosok, nagytőkésék váljanak, erősen sajnít, hiszen paraszttőkést az 1848 előtti manufaktúrákban sem tud kimutatni. Milyen alapon állítható akkor, hogy a tőkés iparfejlődés fő útja a parasztiipar lett volna? A paraszti bedolgozás vagy a volt parasztiiparosok bérmunkássá válása még nem teszi a tőkés ipart paraszti iparrá, mint ahogy senkinek nem jutna eszébe a modern közlekedés kiépítése esetében „paraszti vasutakról” beszélni azért, mert a vasutak építői a parasztság sorából kerültek ki. A tőkés iparfejlődés útjait a vállalkozó típusa alapján különböztetjük meg, hiszen a bérmunkások tömegei — akár közvetlenül, akár a bedolgozás áttételei útján — minden esetben azonos, többségében eredetében paraszti sorból származtak. Vonatkozott ez a céhes eredetű vagy egyéb városi iparra és a földesúri manufaktúrára egyaránt.

E gondolat sorhoz kapcsolódva azonban egy különösen fontos kérdésre, a kereskedelmi tőke ipari behatolásának problémájára külön is szükséges kitérni. A marxista ipartörténeti irodalom Marx nyomán nagy jelentőséget tulajdonít a kereskedelmi tőke iparfejlődésben játszott szerepének. A tőkés ipar kisárutermelésből kibontakozó, az egyszerű tőkés kooperáció, manufaktúra és gyár-
ipar lépcsőfokait bejáró szerves fejlődése minden külső beavatkozás nélkül is végbemegy, azonban az előrehaladás összehasonlíthatatlanul gyorsabb, ha a folyamatba bekapcsolódik a kereskedelmi tőke és befektetéseiivel ugrásszerűen mozdítja elő a tőkésipar fejlődését. A kereskedelmi tőke beavatkozása a nyugat-

európai iparosodásban valóban meghatározó jelentőségre tett szert. Ott ugyanis a XV. századtól előrehaladó, mezőgazdaságra és iparra egyaránt jellemző tőkésedés idején a felfedezések, Amerika és a gyarmatok kirablása és a kibontakozó új tengeri világkereskedelem révén hatalmas tőkék halmozódtak fel, s ezeknek nagy részét a kitáguló piac ellátásával hatalmas lehetőséghez jutott iparba fektették. A kereskedelmi tőke ezen vállalkozásai a virágzó manufaktúraipar kibontakozásának elsőrangú tényezőivé váltak. A korszak ipartörténeti kutatói a kereskedelmi tőke iparba történő behatolását a magyar gazdaság történetében nagyon mechanikusan kezelték. Az 1790 és 1849 közötti évekre vonatkozó könyvében Mérei Gyula is több fejezetet szánt a kereskedelmi tőke szerepének dokumentálására. Tolnai György a parasztipar fejlődési útjában a „paraszti manufaktúra” kifejlődésében döntő szerepet tulajdonít a kereskedelmi tőkének. Ez esetben azonban mindketten úgy kezelik a kérdést, mintha a kereskedelmi tőke Magyarországon ugyanolyan szerepet játszott volna a tőkés iparfejlődésben, mint a nyugat-európai országokban. De éppen az általuk feltárt tények a kereskedelmi tőke tevékenységének sajátosságaira vetnek fényt. Magyarországon és a közép-kelet európai országok többségében, melyek a felfedezések után a világkereskedelmi útvonalak perifériájára kerültek, s a feudális viszonyok több évszázados kései kiadása, konzerválódása folytán a tőkés felhalmozásnak csak rendkívül szűk lehetőségeit élvezhették, korántsem gyűlemlettek fel olyan tőkemennyiségek, mint nyugaton. A kereskedelmi tőke a sajátos fejlődési útnak megfelelően — ismét Pach Zsigmond Pál megállapításaira utalhatunk — főként a nagybirtok áruinak közvetítésében talált életlehetőséget, s a tőkefelhalmozás valóban a terménykereskedelemben mutatta a legnagyobb eredményeket. E kereskedelmi tőke azonban nemcsak eredetét tekintve állt eleve távolabb az ipar területeitől, de a feudális akadályok ezernyi buktatója között nem is érzett csábítást az ipari befektetések iránt, sőt ilyen vállalkozások esetén rendkívüli kockázatnak tette ki magát s a feudális jogszabályok, nemesi előjogok uralma idején semmiféle törvényes védelmet nem remélhetett. A jóval nagyobb üzleti lehetőségek, az iparosodó nyugaton egyre biztosabb piacot élvező keleti agrártermékek közvetítése, melyet a feudális arisztokrácia szívesen engedett át a megvetett, de hatalmas profitokhoz jutó kereskedőknek, megbízhatóbb, előnyösebb mozgásterületet kínált, s ezért a kereskedelmi tőke leghatalmasabb képviselői a céhek előrehaladó bomlása, a kisárutermelés differenciálódása, vagyis a tőkés iparfejlődés kezdetei idején, Magyarországon 1848 előtt, de még után is, lényegében az 1860-as évek közepéig nem fordultak tőkékkel, vagy akár azok jelentősebb hányadával sem az ipar felé. A Tolnai György által feltárt érdekes adatok, de Mérei Gyula gazdag anyaga is egyértelműen azt példázzák, hogy hazánkban csak a kis tőkeerőt képviselő, viszonylag jelentéktelen, nem egyszer házaló jellegű kereskedők fordulnak az ipar felé. A kereskedők ipari alapításainak mérete ritkán haladja meg az egyszerű kooperáció fokát, felvásárló szerepükből alig emelkednek ki, alig lépnek tovább. A kereskedelemben felhalmozott tőke tehát a közép-kelet európai országok többségében, s Magyarországon nem játszhatott olyan forradalmasító szerepet az iparban, mint Nyugat-Európában. Az iparfejlődés elmaradásában ez a sajátos körülmény rendkívül nagy szerepet játszott.

Ha az eddigiekkel sikerült megkérdőjelezni Tolnai Györgynek azt az alapítéletét, hogy a tőkés iparfejlődés fő útja a parasztipar, s Magyarországon is ez képezte volna a tőkés manufaktúrák nagy részét, vagy egyenesen többségét, tulajdonképpen automatikusan vitásnak, bizonyítatlannak ítélnénk kon-

cepciója másik pillérét is, azt az állítást, hogy Magyarország 1848 előtt az önálló tőkés fejlődés útját járta volna. Mégse elégedjünk meg ezzel a közvetett cáfolattal. Az önálló tőkés fejlődés állítása ugyanis nemcsak azért hibáztható, mert a meggyőzően be nem bizonyított paraszti-par-kejlődési koncepcióra épül, hanem azért is, mert rendkívüli egyoldalúsággal semmi egyebet nem vesz figyelembe, elvonatkoztatja a magyar gazdaság sokoldalú valóságától.

Az önálló tőkés fejlődés léte szempontjából talán figyelmen kívül hagyható a mezőgazdaság helyzete? Vajon a kérdés megítélését nem befolyásolja, hogy a mezőgazdaság mennyire és milyen úton haladhat előre a modern tőkésedés terén? Az agrár jellegű Magyarországon nyilván különösen nem. Márpedig a jobbágyrendszer fenntartása, már említett kései konzerválása idején maga a mezőgazdaság tőkésedése is csak rendkívül vontatottan és ellentmondásosan bontakozhatott ki az 1848 előtti Magyarországon. A poroszutas agrárfejlődés történeti irodalomban meggyőzően ábrázolt történeti előzményei közepette pedig az önálló tőkés fejlődés alapfeltételei hiányoztak. De legalább ilyen valóságtól elvonatkoztatott szemlélet a Habsburg-birodalom kereteinek, a függőségnek — melyet Tolnai egyenesen „gyarmati”-nak nevez — következményeitől eltekinteni. A feudális viszonyok és a függőség együttes hatására a mezőgazdaság tőkésedése lassú, elmaradott, ellentmondásos volt, az ipar pedig satnya, a tőkés fejlettségnek csupán alsó lépcsőfokáig juthatott. Hiába száll vitába Tolnai György a kutatott korszak híres statisztikusával, Fényes Elekkel, aki szerint „az iparhiány országunknak legsetétebb oldalát képezi”, s hiába állítja, hogy a XIX. század közepén már „semmi ok nem volt a sötétenlátásra”, vajon akár néhány tucat, vagy néhány száz, zömében kisebb iparvállalat nyomának felfedezése is kétségesse tethetné az „iparhiány” tényét?

Mennyire nem bizonyított tehát, sőt milyen kiáltó ellentmondásban van a tényekkel a szerzőnek minden olyan törekvése, hogy magát az 1848-as forradalmat és szabadságharcot is az iparosodás fejlődéséből vezesse le! „Az ellentétes erők összeütközése a magyarországi paraszti-par körül szükségszerűen olyan jelentőssé növekszik a XIX. század közepén, hogy szükségessé teszi e küzdelmek terepének áttételét a gazdasági élet szférájából . . . a politika szférájába, s ezáltal elérve az összeütközések legmagasabb fokát, forradalomná és nemzeti felszabadító háborúvá, szabadságharcá fejlődjenek.” Az 1848—49-re vonatkozó immár könyvtárnyi forráskiadvány, monográfia és tanulmány után azt hiszem teljesen felesleges lenne részletesebben is taglalni e beállítás rendkívüli egyoldalúságát, a történeti fejlődésben a mezőgazdaság tőkésedése és annak ellentmondásai talaján lejátszódó gigászi társadalmi vajúdáshoz viszonyított apró történeti jelenség mértéktelen eltúlzását. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a szerző következetes, s ahogy az 1848-as forradalmat a paraszti-par fejlődéséből akarja levezetni, úgy az 1867. évi kiegyezést „a hazai paraszti-par pusztulása” következményének tekinti!)

S reagálni kell természetesen arra a tételre is — ez a koncepció harmadik tartóoszlopa —, hogy 1848 veresége pecsételi meg az önálló tőkés fejlődés sorsát, teszi lehetetlenné azt, s vezet a magyar gazdaság egyoldalú torzulásaira, elmaradására. Nyilvánvaló, hogy a forradalom és szabadságharc győzelme a fejlődés fontos lehetőségeit nyitotta volna meg. Egyedül a vereségben látni azonban a fordulatot, s eltekinteni annak történeti előzményeitől, megengedhetetlen egyoldalúság. Vajon a tőkés gazdaság elmaradottságát egyedül a forradalom és szabadságharc veresége determinálta? Mindaz, amiről az előzőekben szó esett, a magyar gazdaság és társadalom megelőző több évszázados fejlődési

útja vajon magát 1848-at nem határozta meg? Az önálló tőkés fejlődés lehetőségét ugyanis nem csak a nemzeti szuverenitás hiánya akadályozhatja, de a feudális viszonyok hosszas fennmaradása, az örökös jobbágyság visszaállítása és fenntartása is, mely lehetetlenné teszi olyan gazdasági viszonyok létrehozását, melyek megfelelő belső tőkefelhalmozási lehetőséget nyújtva a termelőerők gyors és sokoldalú fejlődését, a korszak technikai követelményeinek mezőgazdaságban és iparban való alkalmazását biztosítják. Az önálló tőkés fejlődés egész nemzetgazdaságban megfigyelhető kibontakozása a nyugat-európai országokban szerves következménye volt a feudális viszonyok XV. századtól meginduló bomlásának, mely végül is a polgári forradalmak előkészítésére vezetett. A feudális viszonyok fellazulásának hiánya a kelet-európai országokban megakadályozta az önálló tőkés fejlődés feltételeinek érelődését, a megfelelő polgári erők kialakulását, s ez néhány esetben a polgári forradalmak elmaradását vonta maga után, de még ha erre nem is került sor, mint pl. Magyarországon, a forradalom következetességét, a feudális rend eltakarításában tanúsított radikalizmust, vagyis általában a megoldások kereteit természetesen meghatározta. Ezért képtelenség egyszerűen a szabadságharc vereségétől származtatni a fejlődésben bekövetkező torzulásokat, s itt keresni az elmaradás okát.

A kandidátusi disszertáció koncepcióját vitatva — mint már előrebocsátottam — lényegében a most publikált tanulmány alapeszméjével is vitába szálllok. A tanulmány ugyan, még egyszer szükséges leszögezni, nem azonos a disszertációval, de a különbség főként mennyiségi jellegű. A szerző ugyanis nyilván terjedelmi okokból a jelen formában elhagyta az 1849—1867 közötti korszakot tárgyaló fejezetet, s a munka bevezető része is alaposan lerövidült az általános elméleti fejtegetések elhagyása következtében. Bár egyéb kisebb-nagyobb változtatásokra is sor került, azok általában nem érintik az alapmondanivalót. Ezért állítható vitathatatlanul, hogy a most kiadott tanulmány, ha kevésbé éles megfogalmazásokban, de alapjában ugyanazt mondja, mint a disszertáció, vagyis a szerző általában nem fogadta el az ellenvetéseket, s nem küszöbölte ki szemléletének hibáit. Gondolatsorát, a homályos „parasztiparnak” a tőkés fejlődés fő útjaként történő beállítását és az önálló tőkés fejlődés anakronisztikus hipotézisét, az iparfejlődés 1849-ben bekövetkező sorstragédiáját változatlanul nem lehet elfogadni.

Ha ennyire vitattuk és vitatjuk ezen álláspontokat, mégis hogyan lehetséges — fogalmazhatjuk a „Valóság”-ban közölt méltatás szemrehányó megállapítását megfordítva —, hogy nem vetettük és vetjük el Tolnai György egész munkáját? Természetesen kutatásainak, problémafelvetéseinek valóságos értékei miatt.

Ha nem értünk egyet a méltatással, csak azért nem, mert éppen az általunk hibásnak ítélt koncepciót tartja korszakos felfedezésnek, s a valóságos értékekkel szemben értetlen marad. Tolnai György munkájában pedig komoly érték, hogy felhívja a figyelmet az ipari kisárutermelés paraszti-falusi formáinak jelentőségére, amire a gazdaságtörténeti irodalom kevés figyelmet fordított. S ha nem is helytálló s nem is bizonyítható, hogy a paraszti háziiparból kibontakozó kisárutermelés Magyarországon is elvezetett a paraszti manufaktúrára, tőkés iparra, az kétségkívül igaz, hogy szerepet játszott az iparfejlődésben. A mértéktelen eltúlzás lehántásával, a bizonyítatlan koncepció elvetésével, vagyis annak a tételnek tagadásával, hogy az iparfejlődés fő útja hazánkban a paraszti háziiparból kiemelkedő tőkés üzem lett volna, nem vethetjük természetesen el, hogy a paraszti háziipar elterjedtsége, mint „külső osztály” kapcsolata a kifejlődő

manufaktúrákkal, s a parasztiparosok bérmunkássá válása, a tőkés iparfejlődés fontos tényezői. Márpedig ezen a téren Tolnai György értékes eredményeket nyújt. A háziipar elterjedtségének vizsgálata — beleértve hagyatéki adatok feldolgozását is — annak kimutatása, hogy az iparcikk ellátás terén az ország területének kb. egyharmadán a háziipar játszott a döntő szerepet, igen érdekes. De hasonlóan sok újat találhatunk a kereskedelmi tőkére vonatkozóan is. Ha beállítását, a kereskedelmi tőke nyugat-európaihoz hasonló forradalmasító szerepét nem is fogadhatjuk el, ez nem csökkentheti értékét pl. a felvidéki hálókereskedelemtől szóló leírásnak, vagy a felvásárló tevékenységről nyújtott, az eddigieket kiegészítő kutatásainak. Végezetül elismerést érdemlő eredményeket produkált Tolnai György a textilipar magyarországi szerepének valóságghűbb feltárása terén.

A munka eredményeit nem azért nem kívánom részletezni, mert nem tulajdonítok jelentőséget azoknak. Nem ismertetést, nem is kritikát szándékoztam írni, amiben mérlegre kell tenni jót és elmarasztalhatót, meg kell állapítani, melyik van túlsúlyban, s mik a reális arányok. Az iparfejlődés fontos történeti szakaszának néhány elvi kérdésében akartam csupán állást foglalni, vitázni az iparfejlődés felfogásának nagyon is vitatható koncepciójával. A vitára annál is nagyobb szükség van, mivel az érintett kérdések egyáltalán nem korlátozódnak csupán az ipartörténet vagy gazdaságtörténet területére, hanem elsődleges politikátörténeti, történetiszemléleti összefüggései vannak. E szűkebb szakmai területre vonatkozó vita végső soron szerves része a történetiszemlélet nacionalista maradványairól Molnár Erik által kezdeményezett s a legkülönbözőbb folyóiratok hasábjain folytatott vitának, s adalékul szolgálhat Molnár Erik fő mondanivalójának igazához.